

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆ ՉԻԹՈՒՆՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐՓԻ ՎԱՐԴՈՒՄԵԱՆ (avardumyan8@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Կոմիտասի կեանքն ու ստեղծագործական գործունեությունը մշտապես գտնվում են երաժշտական հանրության ուշադրության կենտրոնում: Սակայն նրա թողած թանկագին ժառանգության ուսումնասիրման բնագավառում դեռևս կան հարցեր, որոնք կարօտ են առավել հանգամանալից ուսումնասիրության:

Կոմիտասի երկերի ժողովածուի ակադեմիական 14 հատորների տպագրությունն աւարտուել է 2006ին¹, սակայն գոյություն ունեն նրա ծայնագրած ձեռագիր որոշ երգեր, որոնք հանգամանքների բերումով դեռևս անտիպ են. դրանցից է իր ծննդավայր Քեօթահիայում (Կուտինա) ծայնագրած երգերի ժողովածուն, որի մեծ մասը՝ շուրջ 50 երգ, երբեւէ լոյս չի տեսել, քանի որ դրանց բնագրերը հայատառ թուրքերէն են, թէւ ալ ըւր երգերի կատարողները հայեր են, ընդ որում՝ Կոմիտասի մօտիկ ազգականներն ու ընտանիքի բարեկամները²:

¹ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 14 հատորով, գիրք 2.*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., (խմբագիր՝ Ռոբերտ Աթայեան, Գեորգ Գեօրակեան), Երեւան, 2006:

² Քանի որ Արեւմտեան Հայաստանում, այդ թւում՝ Քեօթահիայում, արգելուած է եղել հայերէն խօսքը՝ տեղի բնակչութիւնը ականայ դարձել էր թրքախօս, հետեւաբար՝ երգերն էլ այդ լեզուով էին յօրինուած ու երգուած: Սակայն հայոց եկեղեցում հոգեւոր երգեցողութիւնը կատարուած էր հայերէն: Հանրայայտ է, որ մանուկ Սողոմոնը նոյնպէս մինչեւ Էջմիածին տարուելը հայերէն խօսել չի կարողացել, սակայն Գեորգ Դ. կաթողիկոսի համար հրաշալիօրէն կատարել է «Լոյս զուարթ» երգը եւ անչափ յուզել վերջինիս:

Վերոնշեալ անտիպ երգերի մասին 2010ին անգլերէն զեկուցել եմ Լոս Անճելըսի Համալսարանի հայագիտական ամբիոնի 13րդ միջազգային գիտաժողովում, որի նիսերը լոյս են տեսել 2014ին (Arpi Vardumyan, “Komitas Vardapet and the Armenian Musical Culture of Asia Minor,” *Armenian Communities of Asia Minor, UCLA Armenian History and Culture Series: Historic Armenian Cities and Provinces 13*, ed. by Richard Hovannisian, 2014, էջ 195-208): Նաեւ 2013ին այդ մասին զեկուցել ենք ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի տարեկան գիտաժողովում՝ Արփի Վարդումեան, «Քեօթահիայի հայերի երաժշտական մշակոյթը (ըստ Կոմիտասի գրառած հայատառ թուրքերէն երգերի անտիպ ժողովածուի)», որը հրատարակուել է *Հայ ժողովրդական մշակոյթ – XVI, Դերենիկ Վարդումեանի ծննդեան 90-ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիսերի ժողովածուի մէջ*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երեւան, 2014, էջ 153-160:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱՐՈՒԵՍ

Ինչ վերաբերում է երաժշտական բանահիստությանը, որ Կոմիտասի համար մշտապես առաջնահերթ նշանակություն է ունեցել, այս ոլորտը հարկավոր է դիտարկել առաւելագոյն ուշադրութեամբ, քանզի հե՛նց սրա վրայ են յենում Կոմիտասի ստեղծագործական գործունէութեան միւս բոլոր ասպարէզները:

Կոմիտասի եւ վանեցի յայտնի բանասէր, բանահաւաք Տիգրան Չիթունու (Տիգրան Յարութինի Չթնեան կամ Չիթնեան)³ գործակցութիւնը երաժշտական ազգագրութեան բնագաւառում բաւականին բեղմնաւոր է եղել: Չիթունին Վասպուրականի բանահիստութեան հմուտ մասնագէտ էր, նա քաջ յայտնի էր որպէս Վանաշխարհի գիտակ, Վասպուրականի բանարուեստի անխոնջ հաւաքող, Վանայ բարբառի հմուտ ուսումնասիրող, ինչպէս նաեւ անելի քան հազար էջից բաղկացած «Սասունական - Սասունցի Դաւթի եօթ ճիւղի տաղաչափեալ ամբողջական պատմութեան» շարադրող՝ ընդարձակ մասնագիտական առաջաբանով հանդերձ⁴:

Կոմիտասը ջերմ գուրգուրանքով էր վերաբերում հայաշխարհի իւրաքանչիւր գաւառի երաժշտական բանահիստութեանը: Սակայն Չիթունուն հանդիպելուց առաջ Արեւմտեան Հայաստանի գաւառների հարուստ բանարուեստին ի մօտոյ առնչուելու առիթ եւ հնարաւորութիւն նա դեռեւս չէր ունեցել, այլ գրառել էր սոսկ հատուկենտ նմուշներ տարբեր անձանցից: Ահա թէ ինչպէս է բնութագրում բանասէր Յակոբ Սիրունին Կոմիտասի հոգեվիճակը մինչեւ Վան-Վասպուրականի երգերին ծանօթանալը.

Կոմիտաս դժբախտ կը սեպէր ինքզինք: Ան լրիւ չէր կրցած պրպտել հայ հոգին իր երգերուն մէջ: Գեղջուկ երգերը, զորս հաւաքեր էր, չէին ներկայացներ բոլոր հայ գաւառները: Ճիշտ է, Արարատեան դաշտը ծանօթ էր իրեն՝ իր հոգեկան գանձով, եւ Արեւմտեան Հայաստանէն եւս կրցեր էր նմուշներ հաւաքել տարիներու ընթացքին, բայց այդ աշխարհը դեռ շատ բան կը ծածկէր իրմէ⁵:

Եւ միանգամայն բնական է, որ առաջին իսկ պատեհ առիթին Կոմիտասն սկսել է անյազ եռանդով նոթագրել Վանայ երգերի մեղեդիները հե՛նց Չիթունու կատարումներից, որոնց բառերը վերջինս արդէն իսկ գրառել էր, սակայն երաժշտական կրթութեան պակասի պատճառով հնարաւորութիւն չէր ունեցել ծայնագրել նաեւ դրանց մեղեդիները: «Կոմիտասի հետ» վերտառութեամբ իր արժէքաւոր յուշ-յօդուածում Չիթունին,

³ Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական բառարան, հպր. Գ., գիրք 1*, «Խորհրդային գրող», Կրասն., Երեւան, 1990, էջ 213. նաեւ՝ Բ. Մ. Յովակիմեան, *Հայոց ծածկանունների բառարան*, Երեւանի համալսարանի Կրասն., Երեւան, 2005, էջ 696:

⁴ Ստեփանեան, էջ 214:

⁵ Յակոբ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, 1966 (շարունակեալ *Էջմիածին* ամսագրի 1965ի թիւ Ա., Ե.-Զ.-Է., Ը.-Թ., Ժ.ից, 1966ի Ա., Բ., Գ., Դ., Ե., Զ., Ը.ից), թիւ Թ.-Ժ., էջ 72:

որ օժտուած էր երաժշտական սուր լսողութեամբ եւ հոյակապ յիշողութեամբ, գրել է.

Ազգագրական հարուստ քաղերուս մէջ՝ Վասպուրականէն եւ շրջակայ գաւառներէն՝ ես ունէի նաեւ հայ ժողովրդական երգերը: Անոնց բառերը միայն գրի առած ըլլալով՝ ազգագրի իմ դերը լրացած չէի ընդունել: Պէտք էր նաեւ ձայնագրելով յանդիմանել անոնց եղանակները, զոր տղայ տարիքէս լսած, երգած ու մտքիս ձայնական ծալքերուն մէջ ծծած էի, եւ որ միշտ ալ լեզուիս ու շրթներուս վրայ կը թրթռային: Բայց խազերուն լեզուն չէի գիտեր, որ ես ինքս ձայնագրէի: Աչքս՝ Կոմիտաս վարդապետին վրայ էր: Ինչպէ՞ս ընել սակայն: Ան՝ էջմիածին, ես՝ Վան: Նամակով մը միտքս պարզեցի Կոմիտասին⁶:

ՏԻԳՐԱՆ ՉԻԹՈՒՆՈՒ ՀԵՏ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Փաստօրէն, Կոմիտասի եւ Չիթունու գործակցութիւնը սկիզբ է առել վերջինիս նախաձեռնութեամբ: Անչափ հետաքրքիր եւ յուզական են Չիթունու արձանագրած յուշերն այս մասին.

Խրիմեանի յաջորդին՝ Իզմիրլեանի կաթողիկոսական օժման հանդէսն ալ լաւագոյն առիթն ընծեռեց: Եւ 1909ի Սեպտեմբերին Էջմիածին էի: Ժամանելուս օրն իսկ, ցերեկի ճաշէն ետքը, գացի Կոմիտաս վարդապետը տեսնելու: Սեղանատունէն Գեորգեան Ճեմարանի երգասրահը տանող ճամփուն վրայ հանդիպեցայ իրեն՝ երգեցիկ խումբին հետ: Բարձրահասակ, վեղարով, սքեմին մէջ պիրկ, խուզարկու վառվռուն աչքերով, երիտասարդ վարդապետ մը: Գլխարկս հանելով մօտեցայ, եւ «Աստուած օգնական, վարդապետ, պատիւ ունիմ ինքզինքս ներկայացնելու՝ Չիթունի» ըսելով՝ ձեռքս երկարեցի իր աջը համբուրելու: Համբոյրի չձգեց, սրտայի ամուր-ամուր սեղմեց ձեռքս իր երկու ւափերուն մէջ եւ ժպտուն ըսաւ.

– Աստուած պահապան... Օ՛, մե՛ր Չիթունի՛ն...

Անսթեւեթ մտերմական մեր-ը մէկ անգամէն հարթեց փոխադարձ անձանօթութիւնը: Զինքը դեռ չճանչցած, հեռուէն, կը կարծէի թէ՝ անմատչելի մէկը պիտի գտնեմ դէմս, սքեմին պէս մութ ու մռայլ, ինչպէս շատ վեղարատւորներ: Սակայն, Կոմիտաս եղաւ թոպէապէս եղբօր ու ընկերի պէս մօտիկ, – Բարի ես եկել, Չիթունի, շատ ուրախ եմ քեզ անձամբ եւս ճանչնալու՝:

Այս գողտրիկ յուշը երեւակում է Կոմիտասի խառնուածքի բազում նրբերանգները. նա ունէր բացառիկ անմիջականութիւն, որ իսկոյն գրաւում էր դիմացինին: Այնուհետ տեղեկանալով, որ Չիթունին մէնակ երկու օր կարող է մնալ Էջմիածնում, Կոմիտասը երկու երեկոն էլ (մնացած ժամերին

⁶ Տիգրան Չիթունի, «Կոմիտասի հետ», *Հայրենիք ամսագիր*, Պոստոն, 2(170):1936, Դեկտեմբեր, էջ 80-99. նաեւ՝ *Կոմիտասը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում*, գիրք Գ., հրատ. պատ.՝ Գուրգէն Գասպարեան), Սարգիս Խաչենց – Փրինթինֆօ, Երեւան, 2009, էջ 262-300:

⁷ Չիթունի, էջ 80: Մատթէոս Բ. Իզմիրլեանը հայոց կաթողիկոս է դարձել 1908ի Հոկտեմբերին, իսկ 1909ի Սեպտեմբերի 13ին՝ Խաչվերացի օրը, օծուել է կաթողիկոս որպէս Մատթէոս Բ. ամէնայն հայոց կաթողիկոս (*Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, պրակ Ա.*, ամէնայն հայոց կաթողիկոսներ, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 162):

չափազանց զբաղուած էր՝ կաթողիկոսի օժման արարողութեան հանդիսատիս պատարագի համար իր երգչախմբի փորձերով), ու մինչեւ շատ է ափսոսում եւ, իհարկէ, պայմանաւորում է հանդիպել նրա կէսգիշերն անց՝ ծայնագրել նրա երգածից հնարաւորինս մեծ թուով երգեր: Ուշագրաւ է նաեւ Չիթունու տպաւորութիւնը Կոմիտաս վարդապետի կացարանից:

Աչք կը պտտեցնեն իր միաբանական խուցին ներսի յարդարանքին վրայ: Նուագարաններու միւզէոն մը պարզապէս – դաշնակ, ջութակ, քնար ու սրինգ, թմբուկ, թառ ու կիթառ, մանտոլին – ի՛նչ գիտնամ, երաժշտական՝ ստեղնաւոր թէ լարաւոր ու անլար, նախնական թէ կատարելագործուած ամէն տեսակ գործիք ունէր իր ձեռքին տակ, բաց կամ ապակեփակ դարակներու մէջ կախուած: Խնամով շարուած բազմաթիւ գիրքեր, երաժշտական նօթատետրեր եւ թղթեղէն⁸:

Կոմիտասն սկսում է նոթագրել Չիթունու երգերի եղանակները:

Յանկիս վրայէն՝ կը սկսիմ երգերը: Տոդ առ տող կ'երգեմ, ինք կը ծայնագրէ: Քառեակը կամ երկեակը կամ տունը լրանալուն պէս՝ կ'անցնի դաշնակին վրայ՝ կը փորձէ գրած խազերը⁹ եւ կ'ուզէ որ դիտողութիւններ ընեմ՝ չյաջողած կէտերուն: Երգին պահանջին համեմատ՝ երբեմն ջութակի վրայ կը փորձէ, մերթ սրինգի, յաճախ իր հագագովը: Կրկնել ու նորէն երգել կու տայ ինծի այն կտորները, որոնց իր լսողութիւնն առաջին անգամն է որ կը հանդիպի: ... Երբեմն աչքերը լայն բանալով՝ վրաս կը սեւեռէ եւ հիացական կը խնդրէ, որ նորէն կրկնեմ ինքնատիպ երգի մը արտակարգ մէկ եղանակը, զոր անհնար կը գտնէ ծանօթ հայկական խազերով գրի առնելը: Ու յաջողած թէ յուսահատ, կամ կիսովի հազիւ բուն եղանակը բռնած՝ կը բացականչէ:

– Ա՛յ տղայ, ի՛նչ հարազատ ծայներ ունիս հագագիդ մէջ: Ու ծայներ ես, ինձ համար բոլորովին նոր, որոնք հայկական ու եւրոպական ծանօթ խազերուն չեն

⁸ Չիթունի, էջ 81. նաեւ՝ *Կոմիտասը ժամանակակիցների, գիրք Գ.*, էջ 262-300:

⁹ Նկատի ունի Համբարձում Լիմոնճեանի ստեղծած ծայնանիշերը, որոնց հիմքում ընկած են հայոց միջնադարեան խազանշաններից միջանիսը, եւ որն այլ կերպ կոչւում է հայկական-եկեղեցական կամ պարզապէս՝ *եկեղեցական ծայնագրութիւն*, *հայկական ծայնագրութիւն* կամ *նոթագրութիւն*, *նոր հայկական* կամ *արդի ծայնագրութեան համակարգ*, ինչպէս նաեւ *Համբարձումեան* կամ, ամէնից յաճախ՝ *Լիմոնճեանի համակարգ* (Նիկողոս Թաշճեան, *Դասագիրք եկեղեցական ծայնագրութեան հայոց*, Վաղարշապատ, 1874. նաեւ՝ Արշակ Բրտեանց, *Դասագիրք հայկական-եկեղեցական ծայնագրութեան*, Վաղարշապատ, 1890. նաեւ՝ Եզնիկ Երզնկեանց, *Դասագիրք հայկական ծայնագրութեան*, Վաղարշապատ, 1880. նաեւ՝ Ռոբերտ Աթայեան, *Ձեռնարկ հայկական ծայնագրութեան*, ՀՀ ԳԱԱ Արուեստի ինստիտուտ, Երեւան, 1950. նաեւ՝ Անահիտ Բաղդասարեան, *Հայկական նոթագրութեան ձեռնարկ*, «Ամրոց գրուպ», Երեւան, 2010. նաեւ՝ Ռոբերտ Աթայեան, «Լիմոնճեան», *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, հտր. 4, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1978, էջ 617. նաեւ՝ Ներսէս Մկրտչեան, *Երաժշտական բառարան*, ՀՀ ԳԱԱ արուեստի ինստիտուտ, Երեւան, 2000, էջ 194-95. նաեւ՝ Արփի Վարդումեան, «Համբարձում Լիմոնճեան (կեանքը եւ գործը, 1768-1839)», *Բազմավէպ*, 2009, էջ 448-65:

ենթարկուիր. կարելի չէ ձայնագրել. իսկ մօտաւոր ձայներով գրի առնուածը չի տար քու եղանակը¹⁰:

Այս մէջբերումը կարելի է նրանով, որ հեղինակն այն շարադրել է հենց Կոմիտասի բառերով, որոնք վկայում են Վանայ երգերում կիսաթոնից փոքր ձայնամիջոցների առկայութիւնը: Չիթունին համեմատում է սա հայոց բարբառներով բանահիւսական նմուշները գրառելու դժուարութեան հետ.

Ճիշտ ինչպէս գաւառաբարբառին յատուկ կարգ մը ձայներուն՝ տառերը կը պակսին ու չենք կրնար թողոթի վրայ անցընել այն ձեւով, որ կը լսենք: Այս կէտին մէջ՝ միայն ձայնագիր գործիքը¹¹ կրնայ օգտակար դեր կատարել, ինչպէս սինեման միայն կրնայ վերարտադրել պարող ոտքերուն ու մարմնին ծեծեքումները...¹²: ...Վարդապետը՝ աչք ու ականջ կտրած՝ մտիկ կ'ընէ գիւ: Իրեն ցարդ անծանօթ նոր ձայներու առջեւ կը գտնէ իր լսելիքը ու ինծի դարձած կը բացականչէ.

– Դուն երաժիշտ լինելու էիր: Կեցի՛ր, լայն ժամանակ ունենանք՝ քեզի ձայնագրութիւն սովորեցնեմ՝ որ անի մեծ չափով օգտակար լինես հայ ազգագրութեան: Այդ օգտակար փափաքը, որ իմս ալ էր, պիտի փորձէինք իրագործել Պոլիս 1914ին: Չափազանց ուրախ էր վարդապետը, որ իմ մէջս գտած էր, իր բառերովը՝ “ոսկեհանք” մը հայ ժողովրդական սքանչելի երգերու եւ “հարազատ հայկական ու բազմազան եղանակներու” (դարձեալ ի՛ր բառերովը)¹³: ... Այսպէս, երկու գիշեր ետեւ ետեւ, յետընթրիքէն մինչեւ կէս գիշերն անց, վարդապետը տքնեցաւ, պարապեցաւ ինձ հետ, ձայնագրութեան խազերուն վրայ ապրեցնելով, կորուստէ փրկելով յիսնեակ մը նոր ժողովրդական երգի եղանակներ՝ Վասպուրականի հայ հարազատ աշխարհէն¹⁴:

ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳԸ ԵՒ Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՏԱՅԵԱՆԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ

Չիթունու այս ուշագրաւ յիշողութիւններին իսկոյն եւեթ *Բազմավէպ*ում անդրադարձել է Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ հայր Դեւոնդ Տայեանն իր «Կոմիտաս Վարդապետ» յօդուածում¹⁵.

1909 թուականին ալ Տիգրան Չիթունիէն, երբ սա Իզմիրլեանի կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ էջմիածին երթալով՝ միասին կը տանի Վանայ ժողո-

¹⁰ Չիթունի, էջ 81, նաեւ՝ *Կոմիտասը ժամանակակիցների*, էջ 265: *Ձայներ* ասելով Կոմիտասը նկատի ունի երգի հնչիւնները կամ թոնները:

¹¹ Ձայնագիր (յուն. phone-grafo).– յատուկ մեքենական սարք, որի օգնութեամբ ձայնասկաւառակի վրայ էր գրանցում երաժշտութիւնը: Էտիսոնը հնարել է այս սարքը 1877ին (Մկրտչեան, էջ 154):

¹² Չիթունի, էջ 81-82, նաեւ՝ *Կոմիտասը ժամանակակիցների*, էջ 265-66:

¹³ Հեղինակն առել է չափերտների մէջ, քանի որ դրանք հենց Կոմիտասի արտասանած բառերն են (Չիթունի, *Կոմիտասը...*, գիրք Գ., էջ 265-66):

¹⁴ Չիթունի, էջ 82:

¹⁵ Հ. Դեւոնդ Տայեան, «Կոմիտաս վարդապետ», *Բազմավէպ*, 1-2:1936, էջ 18:

վրդական երգերէն 50ի չափ, զորս Կոմ. Վ. գրի կ'առնէ, որոնք կը կազմեն իր հաւաքածոյին զմայլելի ու թանկագին գոհարները¹⁶:

Մխիթարեան հայրն իր *Ձայնագրեալ Շարականոցի* առաջին՝ դեռեւս անտիպ հատորում նոյնպէս առանձնայատուկ ուշադրութիւն է դարձրել Կոմիտասի եւ Չիթունու ստեղծագործական գործակցութեանը: Ահա թէ ինչ է գրել նա Ս. Ղազարի մայրավանքում հնչող երգեցողութեան՝ իր նոթագրած բազմահատոր *Ձայնագրեալ Շարականոցի*¹⁷ ձեռագիր Ա. հատորի վերջին էջերում. «1899 թուականին օր մը Կոմիտաս վարդապետ կ'ունենայ իր խցիկին մէջ անդրանիկ այցելութիւնը ազգագրագէտ Տիգրան Չիթունի-ի»¹⁸: Ակնյայտ է, որ վերոնշեալ տարեթիւը Տայեանի ձեռագրում վրիպանք է. պէտք է լինի 1909: Իսկ Չիթունու երգերի ձայնագրման առնչուող դրուագներից կրկին որոշ մէջբերումներ կատարելով՝ Տայեանը յատկապէս ընդգծում է հայ գեղջուկ երգերում կիսաթոնից փոքր ձայնամիջոցների առկայութիւնը: Քանի որ ինքը երկար տարիներ զբաղուած է եղել հայոց շարականներն առաջին անգամ եւրոպական նոթաներով գրառելով, իսկ հայոց եկեղեցական որոշ ձայնեղանակներ նոյնպէս պարունակում են կիսաաթոնից փոքր ձայնամիջոցներ, ապա Տայեանը յօրինել է ածանցման յաւելեալ նշաններ, որոնց օգնութեամբ կարելի է արտայայտել նաեւ ¼ ձայնամիջոցները՝ հնարաւոր դարձնելով եւրոպական նոթաներով եւս ճշգրիտ կերպով գրառել մեր բոլոր շարականները: Սակայն դա արդէն 1933ին էր, երբ «Մեր փրկութեան ներկայ 19րդ դարադարձին առթիւ»¹⁹, Տայեանը լոյս ընծայեց «Աւագ Ուրբաթու Համբարձին՝ Եկայք»ը²⁰, ուր կա-

¹⁶ Նոյն, էջ 18:

¹⁷ Հ. Ղեւոնդ Վ. Տայեան Մխիթարեան, *Շարական Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, հպր. Դ., Ե., Բ., Գ., Զ., Է., Ը.*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1954-69:

¹⁸ *Ձայնագրեալ Շարականոցի* առաջին հատորը դեռեւս անտիպ է: Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ հայր Վահան Օհանեանից ստանալով բնագրի պատճէնը, պատրաստել ենք այն հրատարակման՝ առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով հանդերձ եւ ուղարկել *Բազմավէպի* խմբագրութիւն, սակայն առայժմ լոյս է տեսել միայն առաջաբանը՝ Արփի Վարդումեան, «Հ. Ղեւոնդ Տայեանի Շարականների արեւմտեան ձայնանիշերով ձայնագրութեան առաջին ներածական անտիպ հատորը. 'Մխիթար եւ Մխիթարեաններ, քրիստոնէական լուսաւորութեան դպրանոց մը' միջազգային գիտաժողովի նիւթեր» *Բազմավէպ*, 1-2:2018, էջ 372-400. նաեւ՝ Արփի Վարդումեան, «Հայր Ղեւոնդ Տայեանի 'Շարական Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ' բազմահատոր շարականոցի անտիպ Ա. Հատորը», *Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւն 300, միջազգային գիտաժողով, զեկուցումների ժողովածու*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2018, էջ 598-618:

¹⁹ Տայեանը նկատի ունի Քրիստոսի Ս. Յարութեան 1900ամեակը, որ Հոռոմը հռչակել էր Սրբազան Տարի (*Բազմավէպ*, 9-10:1933):

²⁰ Նոյն, էջ 465-76. նաեւ՝ Հ. Ղեւոնդ Տայեան, «*Եկայք հաւաքացեալք*». նմուշ մը Հայ Եկեղեցւոյ սրբազան երաժշտութեան եւրոպական ձայնագրութեամբ՝ հան-

տարեալ «յայտնութիւն մը եղաւ քառորդձայնեան իր նորահնար դրութիւնը եւ մեծ հոչակ հանեց եւրոպական շրջանակներու մէջ, եւ իր անուանակոչումները (մոնեգիս, թրիէզիս, պեմոլլէթ, պեմոլլոն)»²¹ եւ անոնց համապատասխան նշանները որդեգրուեցան միջազգային համեմատական ցուցատախտակներու մէջ՝ Սիսթէմ Տայեան անունով»²² Տայեանի յօդուածի առթիւ գրել է Քազմավէպի Հ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեանը:

Սակայն երբ Կոմիտասն էր գրառում Վանայ երգերը Չիթունու կատարումներից, այդ յաւելեալ նշանները դեռեւս չէին ստեղծուել, եւ նրան մշտապէս օգնութեան էին հասնում Լիմոնճեանի ծայնանիշերը, որոնք իրենց բնոյթով համապատասխանում էին արեւելեան ծայնակարգին: Յայտնի է, որ այն ժամանակ դրանք առաւել յարմար էին երաժշտական ազգագրութեան ծառայելու, քանզի նոյնիսկ հնգագծով թուղթ չէր պահանջում այդ համակարգի գործնական կիրառման համար²³:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԵԼՈՅԹՆԵՐԸ ՎԵՆԵՏԻԿՈՒՄ

1907ի յունիսեան մի երեկոյ Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում կայացել է Կոմիտասի անմոռանալի ելոյթը Միսիթարեան միաբանութեան անդամների համար՝ հայոց միջնադարեան խազերի մասնագէտ, Իգնատիոս Կիրեղեան արքեպիսկոպոսի հովանաւորութեամբ: Ինչպէս միշտ, Կոմիտասն իր համերգն սկսել է դասախօսութեամբ՝ բացատրելով հայկական ու եւրոպական երաժշտութեան էական տարբերութիւնները: Հնչել են ինչպէս գեղջուկ, այնպէս էլ հոգեւոր բազմաթիւ երգեր: Համընդհանուր հիացմունքի շնորհիւ Կոմիտասը հրաւիրուել է կրկնել այդ ելոյթը նաեւ Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարանում²⁴, սակայն նա երբեք նոյնութեամբ չէր կրկնում իր դասախօսութիւններն ու երգերը, այլ յաւոր պատշաճի փոփոխում էր ամէն անգամ թէ՛ խօսքի նիւթը, եւ թէ՛ երգացանկը: Կոմիտասի այս պատմական այցից իվեր նա եւ Տայեանը տարիներ շարունակ նամակագրական սերտ կապեր ունէին միմեանց հետ²⁵: Ահա թէ ինչ է գրել Կոմիտասի անձնական բժիշկը նրանց միջեւ եղած հոգեւոր հարազատութեան մասին.

դերձ մասնագիտական ուսումնասիրութեամբ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1933, էջ 10, 15:

²¹ Այդ նշանների մասին տե՛ս նաեւ՝ Ա. Վարդումեան, «Ուշ միջնադարեան հոգեւոր երաժշտութեան Վենետիկի դպրոցն ըստ հայր Ղետնոյ Տայեանի Ձայնագրեալ Շարակնոցի, մաս Ա.», *Քազմավէպ*, 1-4:2005, էջ 386:

²² «Ոսկեղէն արշալոյսը զոյգ յօդուածներու յիշատակին», *Քազմավէպ*, 11-12:1956, էջ 282-83:

²³ Վարդումեան, «Համբարձում Լիմոնճեան», էջ 462:

²⁴ Հ. Կ. Ս. Սահակեան (Կարապետ վրդ. Տէր-Սահակեան), «Հայկական երաժշտութիւն», *Քազմավէպ*, 1-4:1965, էջ 369-73:

²⁵ Տայեան, «Կոմիտաս», էջ 5-33:

Վարպետները հոգեկան հաղորդակցություն մը կ'ունենան իրարու հետ. Մանա-
անդ երգի վարպետները: Եւ Հ. Ղետնդ Վրդ. շատ կանուխէն մտերիմ նամա-
կագրություն ունեցած է անմահին Կոմիտասի հետ Վենետիկէն Էջմիածին: Աք-
սորի ժամանակ, բանտին մէջ, մինչ օր մը Կոմիտաս յուզուած սրտով կ'երգէ իր
Տէր ողորմեան, վարդապետին սիրելի բժշկապետը՝ Վահրամ Թորգոմեան՝
աքսորակից, կը հարցնէ հետաքրքրութեամբ, թէ ո՞վ կայ մեր մէջ իրեն հե-
տետուղ.– Վենետիկի մէջ կայ հ. Ղետնդը,– կը պատասխանէ Կոմիտաս,– սոխա-
կի մը ծայն ունի, կը սիրէ երաժշտութիւնը, նա կարող է մեծ երաժիշտ ըլլալ եւ
Ս. Ղազարի հանդարտ մթնոլորտին մէջ մշակել հայկական երաժշտութիւնը²⁶:

Կոմիտասն անհուն հիացմունք էր տածում հայոց եւ հոգետոր, եւ գեղ-
ջուկ երաժշտութեան հանդէպ: Ահա թէ ինչ է գրել նա Վահրամ Եպիս-
կոպոս Մանկունուն 1907ի Սեպտեմբերին.

Եթէ մենք պարծենալիք ունենք մեր եղանակներով, ունենք միայն շարականի
հին, պարզ, հասարակ (ո՛չ տօնական, որ խիստ աղաւաղուած է) երգերով:
Սոցա մէջ յստակ, միամիտ, ջերմեռանդ, հաւատացեալ ոգի կայ. ոգի, որի մէջ
պայծառ փայլում է մեր նախնեաց անման, զգայուն, կենդանի եւ վեհ սիրտը,
որ ջինջ է առաւօտեան օդի պէս»²⁷: Ապա անդրադառնում է հայ գեղջուկ
երաժշտութեանը. «Մեր երաժշտութեան երկրորդ, բայց հիմնական ու
մշտաբոլս աղբիւրն է հայ շինականի խորունկ, անպաճոյճ ու վսեմ, խնդացող
եւ լացող երաժշտութիւնը, որի մէջ պայծառանում է հայ անմեղուկ գեղջուկն իր
ամբողջ ներքին եւ արտաքին կեանքի բոլոր երեսոյթներով»²⁸:

ՅԱԿՈԲ ՍԻՐՈՒՆՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յաջորդ աղբիւրը, որ նոյնպէս վկայում է Կոմիտասի եւ Չիթունու ա-
ռաջին հանդիպման ու գործակցութեան մասին, 1965-66ին *Էջմիածին* ամ-
սագրի համարներում Սիրունու հրատարակած ընդարձակ ու հանգամա-
նալից յօդուածաշարն է.

Անգամ մը հանդիպեր էին անոնք իրարու, երբ 1909ի աշնան, Իզմիրլեանի օծ-
ման օրերուն, Չիթունին անցեր էր Էջմիածինէն. իր գլխաւոր նպատակն էր ե-
ղեր Կոմիտասը տեսնել հոն: Բանասերին եւ երաժշտագէտին Էջմիածինի մէջ
առաջին հանդիպումը բեղմնաւոր եղեր էր, թէեւ կարճատեւ, որովհետեւ Չիթու-
նին հազիւ երկու օր տրամադրելի ունեցեր էր մնալու Էջմիածինի մէջ²⁹:

Ուշադրութեան է արժանի յատկապէս այն, որ ընդամենը երկու օրում,
այն էլ սոսկ ընթրիքից յետոյ՝ մինչեւ կէսգիշեր, Կոմիտասը հասցրել է գրա-
ռել շուրջ 50 երգ, այն էլ այնպիսի բարդութեան երգեր, որոնք պարունա-

²⁶ «Ոսկեղէն արշալոյս (նամակ Բժ. Յ. Թորգոմեանի առ Հ. Ղ. Ս. Փարիզէն, 24
Ապրիլ 1936, (խմբ.՝ Հ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեան)», *Բազմավէպ*, 11-12:1956, էջ
282. նաւ՝ Վարդումեան, «Ուշ միջնադարեան», 1-4, էջ 382:

²⁷ *Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին*, էջ 37:

²⁸ Նոյն:

²⁹ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, Թ.-Ժ:1966, էջ 72:

կում են ընդհանրապես բանարուեստին եւ մասնաւորապես Վասպուրականի բանահիւսութեանը յատուկ՝ միկրոքրոմատիկ ձայնամիջոցներ³⁰:

Սակայն Կոմիտասն Արեւմտեան Հայաստանը ճանաչելու համար չի սահմանափակուել լոկ Չիթունու հետ գործակցութեամբ: Ինչպէս վկայում է Սիրունին՝

Ան երգել կուտար հանդիպած գաւառացիին: Եւ բարեբախտաբար իր խումբին մէջ շատ էին գաւառացիները: Երգել կուտար նաեւ իր այցելուներին, եթէ անոնք հայկական գաւառներէն ըլլային³¹:

ՊԱՏՄՈՒՄ Է ԳՐՈՂ ՍՕՍ-ՎԱՆԻՆ

Ահա թէ ինչ է պատմում այն ժամանակ դեռեւս սկսնակ վանեցի գրող Սոս-Վանին (Կարապետ Յովհաննիսեան)³² Կոմիտասին կատարած իր յիշարժան այցի մասին.

1912ին, Կոմիտասը, Փանոս Թերլէմէզեանի հետ, կը բնակէր Բանկայթի: Նոր հրատարակուած Հայկական պարերգներ-էս օրինակ մը առած՝ կը մտնեմ Կոմիտաս վարդապետի սենեակը, վախվխելով իրեն կու տամ գիրքը, վրան կը նայի. ոմանք իրեն ծանօթ են, կ'երգէ ու իրեն-իրեն կը խնդայ ինծի, բայց յանկարծ կը կենայ Բուփկ մի՛ քէլէ, լալուխան պարերգին վրայ.

- Տօ՛, վանեցի՛, երգէ՛ այս պարերգը:

Ա՛խ, երանի թէ երգած չըլլայի. հազար անգամ զղջացի երգելուս համար: Պիտի ձայնագրէր, եւ ձայնագրեց. բայց երաժշտական դարձուածք մը չէր հպատակէր ձայնագրին. փորձեց ու փորձեց. չեղաւ: Երաժշտութենէ չէի հասկնար. ինչ գիտնամ, որ կոկորդս երաժշտագէտին պիտի տար անգտանելի գանձ մը, սակայն ըմբոստ ու վայրի, զոր սանձել կ'ուզէր վարդապետը՝ իրեն օգնութեան կանչելով երուպական ու ասիական ձայնագրութիւնը³³:

- Ծօ՛ տղայ, այստեղ Շատախի լեռներուն վրայ արածող «այծ» մը կայ. նորէն երգէ, կամաց երգէ, որ կոտոշէն բռնեմ:

«Այծ»ը իմ երգած պարերգին մէկ խազն էր: Ժամ մը վերջ բռնեց «այծ»ը, բայց ոչ թէ ձայնագրով, այլ հովուական սրինգով. «այծ»ը չմտաւ թողլէն ներս, ընդվզեցաւ ձայնագրի բռնադատութեան դէմ. բայց կ'երեւի, թէ գթալով ինծի՝ կոկորդէս փոխադրուեցաւ Կոմիտասի սրինգին մէջ...

«Հիմա, որ Կոմիտասն ու իր սրինգը չկան, ի՞նչ եղաւ արդեօք Շատախու լեռներէն Պոլիս բերած իմ խել «այծ»ը...»³⁴ դառն ափսոսանքով մտո-

³⁰ Երաժշտագէտ Աթայեանը այսպէս է անուանել կիսաթոնից նուազ ձայնամիջոցները (Դոբերտ Աթայեան, «Լադ. միկրոքրոմատիկ (կիսատոնից փոքր տարածութեամբ) ձայնամիջոցներ», *Հայ սովետական հանրագիտարան, հոգր. 4*, էջ 467-68:

³¹ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, Թ.-Ժ:1966, էջ 74:

³² Յովակիմեան, էջ 406:

³³ *Ասիական ձայնագրութիւն* ասելով հեղինակը նկատի ունի ձայնագրութեան Լիմոնճեանի համակարգը:

³⁴ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, Ժ.-Թ:1966, էջ 74. նաեւ՝ Սոս-Վանի, «Կաղնիին համար, որ տապալեցաւ», *Նոր օր*, Աթէնք, 15 Դեկտեմբեր 1935:

րում է Սօս-Վանին իր՝ «Կաղնիին համար, որ տապալեցաւ» յուզական ակնարկում:

Այս պերճախօս յուշագրութիւնները վկայում են Կոմիտասի ծայրայեղ բժախնդրութեան ու նուիրումութեան մասին՝ իր ամենասիրելի զբաղմունքին, որ երաժշտական բանահիւսութեան անգին նմուշների հնարաւորինս ճշգրիտ ծայնագրումն էր:

Չնայած այս ամէնին՝ Կոմիտասն ստիպուած էր հայ երաժշտական բանահիւսութիւնը եւրոպական երկրներում ներկայացնելիս անտեսել իր համար այնքա՛ն կարեւոր վերոնշեալ նրբերանգները, այսինքն՝ նոթագրել դրանք եւրոպական ծայնանիշերով՝ առանց հաշուի առնելու *միկրոքրոմա-դիկ* հնչիւնները: Տայեանն այս մասին գրել է.

Կոմիտաս վարդապետի այդ բոլոր արտայայտութիւնները կը համարինք որ իբր ամբողջ՝ արդիւնք են կիսաձայնէ նուազ ձայնի մասին պատահամամբ զգացած անհրաժեշտ հարկին: Եւ սակայն բնագոյաբար ստիպուած է ներկայացնել իր ժողոված հայկական գեղջուկ երգերու հարուստ հաւաքածոն եւրոպական աշխարհի՝ հետեւելով մի միայն եւրոպական ծայնագրութեան կանոններուն եւ օրէնքներուն: Այսպէս ստիպուել է երաժշտասէրներուն թողուլ իր բոլոր գեղարուեստական եւ հոգեբանութեամբ ծայնագրած երգերուն տոհմիկ զգացումին ու ներքին իմաստներու գուշակութիւնը³⁵:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ ՉԻԹՈՒՆՈՒ ՀԵՏ

Կոմիտասի եւ Չիթունու վերջին հանդիպումը, ըստ ամէնայնի կայացել է լոկ առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսուելուց յետոյ: Սակայն մինչ այդ, հենց որ Չիթունին ընտանեօք հաստատուեց Պոլսում, նրանք գրեթէ մի տարի յաճախ հանդիպում էին որպէս մտերիմ ընկերներ ու լաւ հարեաններ: Ահա թէ ինչ է գրում Չիթունին այդ մասին.

Կոմիտասէն բաժնուելէս յետոյ՝ 1909ի աշնան, զինքը չտեսայ մինչեւ 1913ի աշունը: Պոլիս փոխադրուած էի ընտանիքով՝ կանոնաւոր տպարաններու մօտիկութենէն օգտուելու համար: Կոմիտաս կ'ապրէր Փերա-Փանկալթի, Հայոց գերեզմանատան դէմ, նկարիչ Փանոս Թերլէմէզեանի հետ: Ես գրեթէ դրացի էի Կոմիտասին: Յաճախ իրեն կ'երթայի: Երբեմն ինքը մեզի կուգար: Այս կերպով հազուադէպ էր որ իրար չտեսնէինք օր մը: Այս յաճախակի տեսակցութիւնները, գաղափարակցութիւնը, անկեղծ եւ իրերաթափանց մտերմութիւնը, բացին իմ հոգիիս առաջ՝ Կոմիտասին հոգին – մաքուր, պատուական, թրթռուն, բարձրօրէն զարգացած, անհունօրէն համեստ, անձնուէր, գորովոտ – աննմա՛ն մարդ մը: Մեծ էր՝ մեծի հետ, փոքր էր՝ փոքրերուն հետ: Ո՛չ աշխարհական էր, ո՛չ վերապահ ծեւերու մէջ կծկուած կուսակրօն մը: Եղբայր էր ամէնուն, ընկեր՝ ամէնքի հետ: Իր բնակարանը բաց էր ամէնուն առաջ, ինչպէս իր սիրտը՝ որ փակ դուռ չունէր ոչ ոքի հանդէպ³⁶:

³⁵ Տայեան, Ձայնագրեալ Շարական, հոր. Ա. (ծեռագիր), էջ 144-145:

³⁶ Չիթունի, էջ 84-85:

Չիթունու յիշողութիւնների այս հատուածն այնքա՛ն ճշմարիտ ու գորովալից է բնութագրում Կոմիտասի մարդկային առինքնող յատկութիւնները: Սակայն, չնայած վերը նկարագրուած առօրեայ մտերմութեանը, Կոմիտասի եւ Չիթունու ստեղծագործական երկրորդ գործակցութիւնը դեռեւս չէր կայացել, քանի որ երկուսն էլ ծայրաստիճան բազմազբաղ էին: Այն իվերջոյ տեղի ունեցաւ 1914ի աշնանը՝ համաշխարհային պատերազմն սկսուելուց յետոյ միայն: Ահա Սիրունու գրառումներն այս մասին.

Չիթունի յետոյ Վան դարձաւ նորէն, եւ հաւաքեց ու ամբարեց անընդհատ, իսկ 1913ի աշնան, երբ կուգար Պոլիս հաստատուիլ, Կոմիտասի հետ նոր աշխատակցութեան մը առիթը կը ստեղծուէր ինքնին, բայց այդ առիթը ուշացաւ, աւա՛ղ³⁷: Չիթունի ինքը կը պատմէ, թէ կեանքի այլազան հոգեր հնարատր չըրին անմիջական աշխատակցութիւն մը Կոմիտասին հետ, եւ թէ 1914ի Նոյեմբերին էր միայն, որ իրենք՝ Կոմիտաս եւ ինք, վերսկսան 1909ին Էջմիածինի մէջ կէս ձգուած աշխատանքը: Ամբողջ ամիս մը, երբ թնդանօթը կը գոռար դուրսը, անոնք աշխատած են միասին՝ ընթրիքէն մինչեւ կէսգիշեր, ինք երգելով եւ Կոմիտաս ծայնագրելով՝ դաշնակին առջեւ նստած: Այս կերպով ծայնագրած են Վասպուրականի ժողովրդական երգերէն նոր յիսնեակ մը, որոնց մէկ մասը մանկական երգեր³⁸:

Այս մանկական երգերի մասին ուշագրաւ տեղեկութիւններ է տալիս նաեւ Չիթունին. «Գրասեղանին ու դաշնակին առջեւ, ցանկիս վրայէն կ'երգէի, Կոմիտաս կը ծայնագրէր իմ գրի առած Վասպուրականի ժողովրդական երգերէն ու խաղասացքներէն նոր յիսնեակ մը, Մանկապարտէզի երգերն ալ միասին առած»³⁹, - յայտնում է հեղինակը՝ տողատակում կցելով մանկական երգերի մի երկար ցուցակ՝ կազմուած 69 երգից: Դրանց ծայնագրման ընթացքում էլ Կոմիտասն ու Չիթունին յղանում են կազմել մանկապարտէզի սաների համար յատուկ երգաշար՝ քաղուած ու մշակուած ժողովրդական երգերից: «Կոմիտասի հետ լծուեցանք այդ տքնութեան: Եւ նոյն տարուան, 1914ի Դեկտեմբեր ամսուն գիշերաջան նուիրումներով մէջտեղ դրինք քառասունի չափ մանկական երգեր: Անոնց ամբողջին նիւթերը ես հանած էի իմ եւ մասամբ ուրիշներու գրի առած ժողովրդական մանկական երգա-խաղերէն: Ապա՝ թէ՛ խօսքերը եւ թէ՛ եղանակները Կոմիտասի հետ յղկեցինք ու մշակեցինք՝ հարկ եղած տեղը նիւթն ընդլայնելով կամ կրճատելով»⁴⁰: Այս մէջբերումն ապացուցում է, որ մանուկները եւս եղել են Կոմիտասի անհուն սիրոյ եւ հոգածութեան առարկան:

Չիթունին բազմազաւակ հայր էր, ունէր վեց երեխայ, որոնց հետ Կոմիտասն անչափ կապուած էր: Ահաւոր աքսորից մազապուրծ վերադառնալուց յետոյ, Կոմիտասն ամէն ինչ անում է, որպէսզի զինակոչից ազատի իր

³⁷ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, Ժ.-Թ:1966, էջ 73:

³⁸ Նոյն:

³⁹ Չիթունի, էջ 87:

⁴⁰ Նոյն, էջ 87:

մտերիմներին, քանզի արդէն տեղեակ էր, որ զինակոչի անուան տակ հայ ընտանիքների տղամարդկանց տանում էին ստոյգ մահուան՝ նրանց անպաշպան ընտանիքներն էլ հեշտութեամբ տեղահանելու եւ վերացնելու նպատակով: 1916ին իր կապերի միջոցով Կոմիտասը փոխել է տալիս ընկերոջ անձնագրային տուեալները. 36 տարեկան վանեցի Չիթունին դառնում է 50 տարեկան Կարապետ Փանոսեան՝ կարնեցի: Նրան հայթայթում է նաեւ գերմանացի զինուորի տարազ ու անցագիր, որ իբրեւ թէ արձակուրդով իր ծննդավայր պիտի մեկնէր, եւ զինուորական գնացքով Պոլկարիա է ուղարկում նրան՝ հանդերձ ընտանեօք, փրկելով ամբողջ ընտանիքին վերահաս վտանգից:

Կրկին անդրադառնանք Սիրունու վերոնշեալ յօդուածին. «*Չիթունի իր յօդուածին կը կցէ ցանկ մը ժողովրդական երգերու, զորս ինք երգած է Կոմիտասին, եւ ան գրի առած է: Այդ երգերը, որոնց ցանկը կու տանք ստորեւ, 48 են թիւով: Անոնք մեծ մասամբ 1909ին Էջմիածնի մէջ ծայնագրուածներն են*»⁴¹: Ըստ Չիթունու՝ սրանցից Կոմիտասի ուշադրութիւնը գրաւել են յատկապէս «Սասմանց Տունի Ափսոսներն ու Յիշամները, Պուրկով փըլաւ եմ եփէ, Լուն ու ճանճ, Օ'օօ Տալակօ, Սանդ կը ծեծեմ, Մոկաց Միրզէն, Դե'հէ զընկ-զընկ, Է'գ բարեւ ու միւս հարսներգերը»⁴²: Ըստ Կոմիտասի՝

Մեր ժողովրդական անգիր երգերու գանձարանին մէջ՝ մի-մի գոհարներ են Փիրուզէն եւ Իլիլի-Տիլիլին»⁴³: «Անոնք մեծ մասամբ 1909ին Էջմիածնի մէջ ծայնագրուածներն են. Չիթունի կ'ըսէ, սակայն, թէ «կրնայ ըլլալ, որ յիշեալ երգերէն մէկ քանին Էջմիածնի մէջ երգուած ու ծայնագրուած երգերու խումբին չեն պատկանիր, այլ 1914ին Պոլիս երգածներու ցանկէն ըլլան»⁴⁴:

Իսկ յետագայում՝ պատերազմի ժամանակ իր անձնական արխիւը կորցնելուց յետոյ, Չիթունին յիշողութեամբ յաւելել է եւս մի ցուցակ՝ բաղկացած 29 երգից, որոնք նոյնպէս ծայնագրել էր Կոմիտասը 1914ին նրա երգածից⁴⁵, ինչպէս նաեւ մօտ 40 մանկական երգ⁴⁶: (Սրանք միասին կազմում են վերոնշեալ 69 երգերը): Այսպիսով, մանկական երգերի հետ միասին Կոմիտասի՝ միայն Չիթունուց ծայնագրած Վան-Վասպուրականի երգերի թիւը հասնում էր շուրջ 120ի: Դրանցից միքանիսը՝ «Մոկաց Միրզէն», «Իլիլի-տիլիլին», «Դե'հէ զընկ-զընկ, դեհէ՛ ջան», Կոմիտասը յետա-

⁴¹ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, Թ.-Ժ:1966, էջ 73: Սիրունու յօդուածում երգերի վերնագրերը տրուած են արեւելահայ ուղղագրութեամբ, իսկ կէտադրութեան նշանները որոշ փոփոխութիւններ են կրել. մենք վերնագրերը բերել ենք Կոմիտասի երկերի ժողովածուի ուղղագրութեամբ:

⁴² Չիթունի, էջ 83:

⁴³ Նոյն:

⁴⁴ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, Թ.-Ժ:1966, էջ 73:

⁴⁵ Նոյն, էջ 73-74. նաեւ՝ Չիթունի, էջ 87:

⁴⁶ Նոյն, էջ 78. նաեւ՝ Չիթունի, էջ 88:

գայում մշակել եւ կատարել է իր համերգերում՝ ընդգրկելով դրանք հայ ժողովրդական երգի գանձարանի սքանչելի նմուշների շարքում:

ՎԱՆԱՅ ԵՐԳԵՐԸ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՒՄ

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակած Կոմիտասի *Երկերի ժողովածուի* 10րդ հատորում ներառուած են վերոնշեալ երեք երգերից առաջին երկուսը, ըստ որում՝ *Մոկաց Միրզա* երգն առկայ է *Օրն էր Ուրբաթ* վերնագրով (քանի որ սկսում է այդ բառերով, իսկ *Մոկաց Միրզէն* բառերով աւարտում է)՝ երկու տարբերակով⁴⁷, որոնցից առաջինը ներկայացնում է երգի կոմիտասեան հիմնական գրառումը⁴⁸: Կոմիտասի երգացանկում միքանի երգեր կային, որոնք նա մշտապէս պարտադիր կերպով կատարում: Դրանցից մէկը Վասպուրականի բանարուեստի ամենից ցայտուն նմուշն էր՝ Չիթունու երգածից ծայնագրած «Մոկաց Միրզա» դիւցազներգը կամ պարզապէս վիպերգը (ինչպէս ճշգրիտ կերպով անուանել է ինքը՝ Կոմիտասը)⁴⁹, որ նա կատարել է տարբեր վայրերում տուած իր համերգերում, երբեմն նախապէս բացատրելով նաեւ դրա բովանդակութիւնը:

Ահա թէ ինչ է գրել այդ մասին Սիրունին.

1913ի Մայիսի 28ին Ատաբազարում՝ – Երգելով Մոկաց Միրզէն, Կոմիտաս ըսաւ. Մոկաց Միրզէն վիպերգ է: Մոկաց իշխանը կը հրաւիրուի հացկերոյթի. կերակուրէն յետոյ ձմերուկ կը բերեն, կէսը կուտան Մոկաց Միրզէին, կէսը կ'ուտէ հիւրասիրողը: Վերադարձին, թունաւորուած հայ իշխանը կը մեռնի, զի ձմերուկի իրեն ինկած բաժինը դեղած էր: Երգին մէջ կը պատմուի մանրամասն դէպքին եղելութիւնը եւ Մոկաց իշխանի ազնուութիւնը: Երգին առաջին մասը կը բովանդակէ պատմական մասն իբրեւ ասերգ, իսկ երկրորդը՝ քնարական բաժինը, բուն երգն է, որ երկար ու ձիգ՝ բարձր ծայնէն վար կ'իջնէ ու կ'անյայտանայ, նման սրտի խորէն ելած ափսոսանքի մը»⁵⁰: Կամ՝ «Հանճարեղ դասախօսը ունկնդիր ժողովուրդին բուռն փափագին վրայ Մոկաց Միրզէն երգելէ յետոյ փակեց դասախօսութիւնը, իբր երկուքուկէս ժամ խօսելէ եւ երգելէ ետք, ու այս անգամ ալ նախորդին պէս դիպեց, հիացուց եւ վերացուց մեզ՝ ժուռ բերելով երաժշտական սրբազան մթնոլորտին մէջ, ուր լիաթոք շնչեցինք Բարին, Ճշմարիտն ու Գեղեցիկը»⁵¹:

⁴⁷ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 10րդ հատոր, երաժշտա-ազգագրական ժառանգութիւն. հայ ժողովրդական երգեր, գիրք Բ.*, կազմ., խմբ. եւ ծանօթ.՝ Ռոբերտ Աթայեան, ՀՀ ԳԱԱ արուեստի ինստիտուտ, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2000, էջ 92-93:

⁴⁸ «Ծանօթագրութիւններ եւ վերլուծական դիտողութիւններ», Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 10րդ հատոր*, էջ 181:

⁴⁹ Նոյն:

⁵⁰ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, Զ:1966, էջ 29:

⁵¹ Նոյն, էջ 31:

Վերը նշուած երեք երգերից երկրորդի վերնագիրն է *Հինգ էծ ունեմ* (ըստ սկզբնաբառերի, իսկ *Իլիլի-տիլիլին* երգի կրկնակն է)⁵²: Հատորի վերջում նշուած է, որ սա փոքր զանազանութեամբ կայ նաեւ Կոմիտասի՝ Չիթունուց գրառած նիւթերում. հնարաւոր է, որ այստեղ ներկայացուածը վերջինից գրառածի թեթեւ խմբագրումն է⁵³:

Տասներորդ հատորում առկայ է նաեւ *Էսոր երազ մ'եմ տիսեր* երգը (վերնագրից ցած նշուած է, որ այն գրառուած է վանեցի Տիգրան Չիթունուց)⁵⁴: Ուշագրաւ է այս երգի պատմութիւնը. Չիթունու յուշերում մի ամբողջ ենթավերնագիր է նուիրուած սրան՝ «Մըսրամելիքի երազը», որից մի հատուած արժէ մէջբերել. «...*հայկականէն եւրոպական խազերու վերածուած ու մաքուրի քաշուած [Կոմիտաս] ինծի ղրկեց միայն մէկ երգի ծայնագրութիւնը*, – Մըսրամելիքի Երազը՝ *Սասմանց Տունէն: Նոյն տարին (1909-1910) մաքուրի առեր եւ ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ պատրաստեր էի Սասմանց Տուն հայ ժողովրդական ծանօթ դիւցազնավէպին եօթը ճիւղին պատմութիւնը...*: Վէպին երգուած կտորներուն ծայնանիշերը ուզեցի: Իր բազմազբաղ ժամերէն գողնալով՝ փութացուց ինծի միայն Մըսրամելիքի Երազը, իր իսկ ձեռագրովը գրուած. Ու մակագրուած այս խորագրով. – Խուրոյէ լսելով երգեց Տիգրան Չիթունի, գրի առաւ Կոմիտաս վարդապետ, – Մեներգ, Դիւցազներգ» (*Խուրոյժն* այն ասացողի անունն է, ումից լսել էր Չիթունին այս երգը – Ա.Վ.): Այս նոթաւորերին հետ ղրկեր էր ինծի նաեւ իր վեղարաւոր մէկ լուսանկարը ինքնագիր ձօնովը: Երազին ծայնագրուած թերթը, ճնշաւորայ օրինակը հանելէ յետոյ, զետեղեցի Սասմանց տուն-ի ձեռագրիս մէջ, յաջորդ տարի ղրկեցի Պոլիս...»⁵⁵: Նշելի է, որ նոյն հատորի՝ «Կատակի, կենցաղային հումորի եւ երգիծանքի երգեր» վերտառութեամբ երգերի շարքում առկայ է նաեւ *Եկին, եկին Մոկաց խարսներ*⁵⁶ երգը, որի ծանօթագրութիւնը վկայում է, որ Կոմիտասն այն նոյնպէս գրի է առել Չիթունու երգածից⁵⁷, սակայն երգի վերնագրի մօտ դա նշուած չէ, իսկ 11րդ, 12րդ եւ 13րդ հատորներում կան նաեւ մի շարք այլ երգեր, որոնց վերնագրին կից նշուած է *Վան* տեղանունը: Հատոր 11ում այդ երգերն են. *Նարէ՛: Սարի ուսին քլեր ա*⁵⁸, *Հոյ նարըմ, Թագվոր*,

⁵² Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 10րդ հտոր.*, էջ 131:

⁵³ «Ծանօթագրութիւններ եւ վերլուծական դիտողութիւններ», Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 10րդ հատոր*, էջ 197:

⁵⁴ Նոյն, էջ 91:

⁵⁵ Չիթունի, էջ 83-84:

⁵⁶ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 10րդ հտոր.*, էջ 134:

⁵⁷ Նոյն, էջ 198:

⁵⁸ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 11րդ հատոր, Երաժշտա-ազգագրական ժառանգութիւն. հայ ժողովրդական երգեր, գիրք Գ., ազգագրական ժողովածու, մաս առաջին*, կազմ., խմբ. եւ ծանօթ. Ռոբերտ Աթայեան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2000, էջ 78:

դու բարով եկար, Լէ, լէ, եաման⁵⁹, Սոնալար, Թուրս բերէք, Բոքիկ մի՛ քէլէ ու Մէկ կոլորիկ⁶⁰, իսկ հատոր 12-ում՝ *Ելէք տեսէք որն ի կերէ՞*⁶¹, *Ուսկիցը կու գասը յուշիկը*⁶² (սա աշխուժ երգ է, որի վերջում նշուած է՝ *Վանայ կողմերէն*. ծանուցում է, որ անշուշտ, գրառուած է վանեցի մի գաղթականից): Յաջորդ՝ *Ես քեզի սիրեցի* երգը նոյնպէս գրառուած է Վանայ գաղթականից՝ Վաղարշապատում⁶³: Հատոր 13-ում բոլոր երգերը նախ բերուած են Կոմիտասի ձեռագրով՝ գրառուած Նոր հայկական ծայնանիշերով, ապա նաեւ եւրոպական նոթաներով. *Էս օր աշուն ի, Մայրամ*⁶⁴ (ծանօթագրութիւնը փաստում է, որ սա հնագոյն երգիծական երգ է՝ Կոմիտասի ամենահին գրառումներից մէկը): Յաջորդ երգերն են՝ *Տուն եմ շինէ՞*⁶⁵, *So, գէշ կնիկ*⁶⁶, եւ *Ծալ էրա, հա՛յ* հարսանեկան երգը⁶⁷: Չիթունուց ծայնագրած երգերը հիմնականում զետեղուած են Կոմիտասի երկերի վերջին՝ 14րդ հատորում⁶⁸: Սրանք թուով 65-ն են, ըստ որում՝ առաջին 40ը 1909-ին գրառուած երգերն են, իսկ միւս 25ը 1914-ին ծայնագրածները:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԱՄԵՐԳԵՐԸ՝ ՅՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆԱՅ ՍՈՎԵԱՆՆԵՐԻ

1907-ին հայ ուսանողութիւնը Կոմիտասին հրաւիրում է Ժնեւ, որպէսզի տեղական ուժերից երգեցիկ խումբ կազմի եւ համերգ տայ Վանայ սովեալների օգտին: Յունիսի 1-ին Ժնեւի երաժշտանոցի մեծ դահլիճում տեղի

⁵⁹ Նոյն, էջ 100:

⁶⁰ Նոյն, էջ 102 եւ 103:

⁶¹ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 12րդ հատոր, Երաժշտա-ազգագրական ժառանգութիւն. հայ ժողովրդական երգեր, գիրք Դ., ազգագրական ժողովածու, մաս երկրորդ*, կազմ. խմբ. եւ ծանօթ.՝ Ռոբերտ Աթայեան, խմբ.՝ Ռոբերտ Աթայեան, Գէորգ Գէօղակեան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2003, էջ 46-47:

⁶² Նոյն, էջ 141-42, ծան. էջ 188:

⁶³ Նոյն, էջ 145, ծան. էջ 188-89:

⁶⁴ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 13րդ հատոր, Երաժշտա-ազգագրական ժառանգութիւն. հայ ժողովրդական երգեր, գիրք Ե., ժողովրդական երգերի ժողովածու («ծայնակարգային»)*. Ֆաքսիմիլային հրատարակութիւն, կազմ. եւ ծանօթ.՝ Ռոբերտ Աթայեան, խմբ.՝ Ռոբերտ Աթայեան, Գէորգ Գէօղակեան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2004, էջ 89 (ծանօթ., էջ 206):

⁶⁵ Անդ, էջ 101:

⁶⁶ Անդ, էջ 138:

⁶⁷ Անդ, էջ 140-41: Փաստօրէն, վերը բերուած երգերից ոչ-բոլորն են Չիթունուց գրառուած, սակայն քանի որ վերջիններս նոյնպէս Վանայ երգեր են, հարկ համարեցինք թուարկել դրանք:

⁶⁸ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու, 14րդ հատոր, Երաժշտա-ազգագրական ժառանգութիւն, գիրք Զ., հայ ժողովրդական եւ աշուղական երգեր, նուագներ, թուրքական երգեր, քրդական երգեր եւ նուագներ*, կազմ. եւ ծանօթ.՝ Ռոբերտ Աթայեան, խմբ.՝ Ռոբերտ Աթայեան, Գէորգ Գէօղակեան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2006, էջ 41-61:

է ունենում այդ համերգը՝ 57 հոգուց բաղկացած երգչախմբով, որին մասնակցում է նաեւ Արմենակ Շահմուրատեանը, իսկ հայ երաժշտութեան ու բանաստեղծութեան մասին բանախօսում է Արշակ Զօպանեանը: Համերգից գոյացած 2000 ֆրանկ գումարն անմիջապէս ուղարկւում է Վան: Չնայած որ Կոմիտասը մի նուիրական նպատակ ունէր՝ Պոլսում երաժշտանոց բացել, որի համար բաւական մեծ գումար էր անհրաժեշտ, սակայն երբ խօսքը վերաբերում էր ժողովրդին օգնելուն՝ դա միշտ առաջնահերթ էր դառնում նրա համար:

ԷԶՄԻԱԾԻՆ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ԱՆՅԱՋՈՂ ՓՈՐՁԸ

1913ի ամռանը, ըստ երաժշտագէտ Ալեքսանդր Շահվերդեանի⁶⁹, Կոմիտասը նորից ձգտեց էջմիածին, որտեղ կարող էր տեստրակն ու մատիտը ձեռքին շրջել գիւղերում ու գրի առնել բանահիւսութեան նորանոր նմուշներ: Օգոստոսի 11ին՝ տեղ հասնելուն պէս, Կոմիտասը ներկայանում է Բիւրականում հանգստացող Գէորգ Ե. կաթողիկոսին, որը ողջունում է նրան հետեւեալ կերպ. «Հա, բարով, Կոմիտաս հայր սուրբ, ասում են՝ Պոլսում մեծ պատիւ ունես, գործդ շատ աջող է գնում, շատ ոսկի են տալիս, ե՞րբ ես գնում, իհարկէ քեզ համար այդ լաւ է...»⁷⁰: Կոմիտասը մինչեւ սրտի խորքը խոցւում է հայոց հայրապետի այս անսպասելի եւ անհոգի վերաբերմունքից. «Վիրաւորանքից ու զգուանքից քիչ մնաց խելքս թոցնէի: Ջղայնացած, կարճ ու կտրուկ պատասխանեցի. – Այսօր եկայ, վաղը կը գնամ»⁷¹: Եւ այդպէս էլ վարւում է. հենց յաջորդ օրը կրկին Պոլիս է մեկնում՝ առանց հրաժեշտ տալու որեւէ մէկին: Այս նոյն ցաւալի իրադարձութեան մասին գրել է նաեւ Մանուկ Աբեղեանը. «1913 թուի ամռանը ես Ծաղկաձորումն էի: Լսեցի որ Կոմիտասը Պոլսից վերադարձել է էջմիածին, ամէնայն հաւանականութեամբ այն մտքով, որ մնայ այնտեղ, բայց երբ ներկայացել էր կաթողիկոսին, վերջինս նրան հարցրել է, թէ նա երբ պիտի վերադառնայ Պոլիս: Լսեցի եւ շատ ցաւեցի, որ նա իսկոյն ետ է գնացել, առանց իր ընկերների հետ տեսնուելու»⁷²: Արդ՝ հարց է ծագում. մի՞թէ հայոց հայրապետին վայել էր նման վերաբերմունքը... Էջմիածնում Կոմիտաս Վարդապետի համար աշխատանքի պայմաններ ստեղծելու փոխարէն կաթողիկոսի ծայրայեղ աննրբանկատութիւնը պատճառ դարձաւ նրա շուտափոյթ վերադարձին Պոլիս:

⁶⁹ Ա. Շահվերդեան, *Հայ երաժշտութեան պատմութեան ակնարկներ*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1959, էջ 365:

⁷⁰ Անդ:

⁷¹ Անդ:

⁷² Մանուկ Աբեղեան, «Յիշողութիւններ Կոմիտասի մասին», *Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին*, էջ 73. նաեւ՝ *Կոմիտասը ժամանակակիցների*, էջ 20:

ԿՐԿԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Իսկ Պոլսում Կոմիտասի անունն արդեն թնդում էր իր ողջ փայլով: Սիրունին վկայում է.

Ան կուգար անգամ մը ես թուրքերուն զգացնելու, թէ ուր են մնացած իրենք: Ահագին կայսրութիւն մը ստեղծեր էին անոնք եւ դեռ չէին կրցած տէր դառնալ ինքնուրոյն մշակոյթի մը եւ կը շարունակէին գերին մնալ արաբական եւ պարսկական մտքին եւ արուեստներուն եւ ողորմութիւն մուրալ իրենց ռայաներէն⁷³, սեփական թատրոն ու երաժշտութիւն ստեղծելու, իրենց շէնքերը կառուցանելու, նկար յօրինելու համար: Մինչ սա հէգ հայը, զոր հալածէր ու ջարդեր էին դարերէ ի վեր, կը ծառանար ահա իրենց դէմ իր հոգեկան գանձով, ու հիմա Կոմիտաս մը ստեղծեր էր աշխարհը անգամ մը ես շփոթեցնելու համար⁷⁴: Իսկ ահա թէ ինչ է գրել Զօպանեանը, որը մտերիմն էր Կոմիտասի, իր խմբագրած Անահիտ հանդէսում. «1914ին, երբ [Կոմիտաս] Փարիզ եկաւ ամառան մը համար, խօսակցութեան մը մէջ անգամ մը հետեւեալն ըսաւ ինծի. «Պոլիս թուրք մտաւորականներ եղան, որ իմ կատարած գործովս շատ հետաքրքրուեցան եւ փափաք յայտնեցին որ նոյն աշխատանքը կատարեմ նաեւ թուրք ժողովրդական երգերուն համար. եւ իրօք կան անոնց մէջ որ գեղեցիկ են, եւ եթէ ինչ-ինչ մասեր հանեմ, որոշ կոկումներ ընեմ, շատ սիրուն բան դուրս կու գայ: Բայց չպիտի ընեմ...»: Իր չպիտի ընեմ-ն ալ յատկանշական է, եւ այդ խօսքը կ'արժէր որ արձանագրուէր ու մնար իբր յիշատակ մը մեր մեծ հայրենակցին կեանքէն: Կոմիտաս ջերմ ազգասէր էր՝ առանց ազգամոլ ըլլալու, հետաքրքրուած էր Արեւելքի եւ Կովկասի շատ մը ցեղերու երաժշտութեամբ. եթէ ջարդերը բարոյական ահաւոր խրամատ մը բացած չըլլային Հայուն ու թուրքին միջեւ, ան թուրք եղանակներուն վրայ ալ որոշ չափով աշխատիլ պիտի չմերժէր, բայց այդ բարի Հայը, այդ ազնիւ մարդը իր ցեղը կոտորողներուն երգին յղկիչն ու փրօփականտիստը չէր կրնար դառնալ⁷⁵:

Կոմիտասը իսկական գիտնական էր՝ բառիս բուն իմաստով. նա անաչառութեամբ ծայնագրել եւ ուսումնասիրել է ո՛չ միայն հայկական, այլեւ հարեան ժողովուրդների երաժշտական բանահիւսութեան արժէքաւոր նմուշները: Պահպանուել են քրտական 13 եղանակների կոմիտասեան արժէքաւոր ծայնագրութիւնները, որոնք լոյս են տեսել *Էմինեան ազգագրական ժողովածոյի* 1904ի Յաւելուածում⁷⁶, իսկ յետագայում վերահրատարակուել են նաեւ Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում՝ «Կամար» մատենա-

⁷³ Օսմանեան պետութիւնում *ռայա* էին թուրքերի ոչ-մուսուլման հպատակները. այն նշանակում էր իրենց գերիշխանութեան տակ գտնուող ժողովուրդ:

⁷⁴ Սիրունի, «Կոմիտասին հետ», *Էջմիածին*, Ը:1966, էջ 21:

⁷⁵ Ա. Զօպանեան, «Կոմիտաս վարդապետ եւ հայ երաժշտութիւնը», *Անահիտ*, Մալիս-Օգոստոս 1931, էջ 111:

⁷⁶ *Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հրդ. Ե.*, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1904, Յաւելուած:

շարով⁷⁷: Մինչ օրս Կոմիտասի կատարած այս ծայնագրությունները համարում են քրտական բանարուեստի չգերազանցուած նմուշներ:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ԽՈՐԱԹԱՓԱՆՑ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ

Զօպանեանը երաժշտագէտ չէր, սակայն լայնախոհ մտաւորական լինելով՝ այս նոյն յօդուածում շատ խորամիտ է բնութագրել Կոմիտասի մօտեցումը հայ ժողովրդական եղանակներին.

Կոմիտաս ոչ միայն գիտէր ընտրել հայ եղանակներու ամենէն հարազատները, բնորոշներն ու սիրունները, այլ եւ, կարծեմ, մերթ կը կոկեր զանոնք՝ ծայնագրելու ատեն. երգի մը ամէն մէկ փոփոխակը արդէն, քանի մը սերունդի հազար բերաններէն անցնելէ յետոյ, իր սկզբնական մաքուր ձեւին մէջ չէ որ մեզի կը հասնի. ատկից զատ, երգիչ կայ որ ճիշտ ու ամբողջ կ'երգէ, կայ որ պակասատր կամ խաթարուած. Կոմիտաս (ենթադրութիւն մըն է որ կ'ընեմ, ան այդ մասին իր գաղտնիքը ոչ մէկուն չէր յայտներ) ոչինչ կ'աւելցնէր ապահովապէս, ոչինչ կը փոփոխէր, բայց հաւանօրէն կը վերցնէր՝ ինչ որ անելորդ յաւելում, բիծ, եղծում կը նկատէր: ... Կոմիտասի ընտրած ու հաւաքած եղանակները ոչ միայն թրքական եւ այլ արեւելեան երաժշտութիւններէն էապէս տարբեր պէտք է ըլլան ընդհանրապէս, այլ եւ նոյն իսկ եթէ այդ եղանակներուն մէջ կան քանի մը հատ ուր օտար ազդեցութիւն կը նշմարուի, ատիկա մասնական է եւ հայ տարրերու հետ խառնուած, անոնցմէ տիրապետուած, – ինչպէս է նաեւ՝ մերթ՝ Քուչակեան հայրէններու ա՛յնքան խորապէս հայկական բանաստեղծութիւնը⁷⁸:

Զօպանեանը սրտի ցաւով է յաւելում, որ նոյնիսկ 1914ի գարնանը Կոմիտասի՝ Փարիզում ունեցած ֆրանսերէն փայլուն բանախօսութիւնից ու հայոց եկեղեցում Աւագ Հինգշաբթի երեկոյեան կազմած հայ եկեղեցական երաժշտութեան հոյակապ համերգից յետոյ տեղի հայոց եկեղեցու հոգաբարձութիւնը միջոցներ չտրամադրեց՝ նրան այդ եկեղեցում դպրապետ կարգելու համար, պատճառաբանելով որ իրենք պարտաւոր են եկեղեցու տարեկան հասոյթը դրամատուն դնել՝ դրա ապագան ապահովելու...

Տեսութիւն որ ամէն կերպով սխալ էր,– իրաւացիօրէն նշում է Զօպանեանը եւ շարունակում. – իրենք իսկ կը նկատէին թէ ինչպէս ամէն Կիրակի եկեղեցին լեփ-լեցուն կ'ըլլար Կոմիտասի դիպիչ երգեցողութիւնը լսելու եկող խոտն բազմութեամբ. իրենց ընելիք «զոհողութիւնը» դիպաւ կրնար փոխարինուիլ, նոյն իսկ նիւթապէս: Տեսած էին նաեւ թէ մեր ազգային վարկին համար ի՞նչ արժէք ունէր Կոմիտասի ներկայութիւնը Փարիզի մէջ, թէ՛ «Փարիզի Հայկական Միութեան» նախաձեռնութեամբ եւ օգնութեամբ Կոմիտասի տուած համերգը ի՞նչքան խոր սքանչացում պատճառեց Փարիզի ֆրանսական երաժշտասէր

⁷⁷ *Քրդական եղանակներ. ծայնագրեց Կոմիտաս Վարդապետ, Melodies Kurds Receuillies par Archimandrite Comitas, KAMAR / 4, I/ COM, S. Lazaro – Venezia, 1982:*

⁷⁸ Անդ, էջ 110-111:

հասարակության եւ ինչպիսի ուրախութիւն եւ հպարտութիւն հայ գաղութին:
... Եւ օր մը այդ անորոշ կացութենէ ծանծրացած, Կոմիտաս դարձաւ Պոլիս⁷⁹:

Պարզ է. Պոլիս վերադառնալն աղէտաբեր եղաւ Կոմիտասի համար:

Կ. ՊՈԼԻՍ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ԱՂԷՏԱԼԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ

Կոմիտասն ինքն էլ արդէն պարզորոշ զգում էր այն բացասական մթնոլորտը, որ տիրում էր Պոլսում, նախանձի եւ ատելութեան ալիքը, որ կուտակուում էր օրէցօր հայերի հանդէպ... : Շուտով վրայ է հասնում 1915ը

Էջմիածին ամսագրի 1965ի բոլոր համարները՝ Մեծ եղեռնի 50ամեակի առթիւ, լեցուն են այդ մասին յօդուածներով ու ականատեսների սրտակեղէք յուշերով: Դրանցից է Առաքել Պատրիկի «Գուժկանը» մանրապատումը Դանիէլ Վարուժանի նահատակութեան մասին, որ նրան պատմել էր իսլամ ընդունած մի հայ, ում տանն աքսորի ժամանակ ապաստանել էին Կոմիտասը, Ռուբէն Սեւակն ու Վարուժանը:

Վարուժանը կարդում էր իր գրած նոր բանաստեղծութիւնները. սակայն յաճախ այնքան էր յուզում, որ չէր կարողանում շարունակել, ու նստում, հեկեկում էր, դէմքը ձեռներովը ծածկած: Այդ ժամանակ լսում էր Կոմիտաս վարդապետի 'Տէ՛ր, ողորմեա՛ն': Ներկաները նրան ձայնակցում էին արտասուագին: Էլ ո՞ր մէկ սիրտ կը դիմանար...: Կողքի սենեակից այդ ամէնը լսում էինք ու մենք էլ լաց լինում...: Կոմիտաս վարդապետը յետոյ արտօնուեց վերադառնալ Պոլիս⁸⁰:

Քանի որ Ռուբէն Սեւակը հմուտ բժիշկ էր եւ ազդեցիկ մի թուրք պաշտօնեայի աղջկայ կեանք էր փրկել ծանր հիւանդութիւնից, նրան առաջարկուել էր հաւատափոխ լինել եւ փեսայանալ այդ թուրքին, սակայն Սեւակը մերժել էր: Իսկ Վարուժանը՝ վերջին օրը, երբ Օգոստոսի սկզբներին ոստիկանները եկել են նրան ու Սեւակին տանելու, իր բանաստեղծութիւնների տետրակները թաքցրել է բարձի տակ, սակայն տանտէրը չի հասցրել վերցնել դրանք. ոստիկանները խուժել են սենեակ ու յափշտակել այդ անգին մասունքները եւս:

Կոմիտասի ճակատագիրը բոլորիս քաջ յայտնի է, սակայն ամբողջ չի լինի մէջբերել նրա աշակերտներից մէկի՝ Վարդան Պետոյեանի յուշն այն մասին, թէ ինչպիսի՜ անճանաչելի վիճակում է եղել իրենց սիրելի ուսուցիչն աքսորավայրից վերադառնալուց յետոյ, երբ առաջին անգամ մտել է դպրոց՝ շարունակելու իր մանկավարժական գործունէութիւնը.

Ուսման առաջին օրն էր, հաւաքուել էինք դպրոց պարապմունքներն սկսելու... Որքա՛ն մեծ ուրախութիւն եւ անակնկալ բան էր, երբ դպրոց ոտք կոխելով իմացանք Կոմիտասի գալը եւ նորից երգի եւ երաժշտութեան դասատու նշանակուելը ազգային Կեդրոնական վարժարանում: Կոմիտասին տեսնելու միտքը յուզում էր մեզ անուշ երազով, թերեւս եւ միաներին տեսնելու յոյսով: Ահա

⁷⁹ Անդ, էջ 121-122:

⁸⁰ Առաքել Պատրիկ, «Գուժկանը», *Էջմիածին*, 1965, էջ 133-35:

Կոմիտասը գալիս է, մեր աչքերը բեւեռում են նրա վրայ... Կոմիտա՛ս, թե՛ Կոմիտասի ուրուական... Ժպտուն, թովոուն, կատակող, սիրով, ծաղրով, «տո՛ւ լաճ», «տո՛ւ ծոտ» ասող, աշակերտներով հրճուող Կոմիտասը տխուր, «խռով», «կմախքացած» դեմքով, ատամներից մի քանիսը փշրուած, – ո՛վ գիտէ ո՛ր գազան թուրքի բռնուցքից, – գլուխը կախեց, բարեւեց եւ առանց ժպիտի մտաւ դպրոց⁸¹:

Իր ազգի անտանելի տառապանքները խորն ու անբուժելի հետք էին դաջել Կոմիտասի նրբազգաց հոգու վրայ. այդ կեղեքող ցան ալլեւս երբեք չամոքուեց: Տեղին է մէջբերել նաեւ աքսորից վերադարձած Կոմիտասի մասին Չիթունու պատումը, որի ենթավերնագիրն է «Առաւօտ լուսոյ»⁸²:

1915, Ապրիլ 11ի (սա Ապրիլի 24ն է՝ հին տոմարով – Ա.Վ.) անակնկալ աղէկտուր գիշերէն յետոյ՝ ահ ու սարսափ, արին-արցունք, – կենդանի մա՛հ – ամէն հայու բաժինը եղաւ աքսորի ճամփան: Շատերը հոն ինկան եղբրամահ: Ուրիշներ՝ դեռ նոր Գողգոթաներու խաչակիր: Քանի մը բախտաւորներ ետ դարձան... Կոմիտաս այդ բախտաւորներէն մէկն եղաւ: Չէինք կրնար հաւատալ: Վերադարձած օրն իսկ՝ վազեցի գինքը տեսնելու: ... համերգերու, հանդէսներու՝ ամէնուս գիտցած շէ՛ն Կոմիտասը չկար ալլեւս: Բան մը խորունկէն փլա՛ծ էր անոր մէջ... Իր իսկ ծայնագրած եղերաշունչ երգին նմանակ: Բան մը նաեւ, հրեղէն տէգի պէս, կանգնած էր մտքին ու աչքին առաջ: – Այն ժողովուրդը, որ այդ պատկերը փռեց իմ տեսած ճամփուն վրայ, չի՛ մահանար, – կ'ըսէր կը յեղեղէր՝ դարձէն յետոյ՝ ամէն առիթով: Ու կը պատմէր. – Աքսորի ճամփուն վրայ, օր մը, արշալոյսին, հազարաւոր հայերու հալածավար կարաւան մը, ... բլուրի մը գլուխ գիշերած, առտուն նորածագ աղօթարանին շողերուն առաջ, յանկարծ՝ մէկ մարդու պէս՝ ծունկի եկան, գլուխ բաց, ձեռները երկինք տարածած, արտասուալից աչքերով, մեծ Բնութեան բաց տաճարին տակ, միաձայն դղրդացուցին՝

«Առաւօտ լուսոյ, / Արեգակն արդար, / Առ իս լո՛յս ծագեա»... շարականը... Այս մեծավայելուչ ու սրտագրաւ նկարը, կը թուի թէ երբեք չեղծուեցաւ Կոմիտասի հոգիի ու մարմնի աչքերէն: Ու այդ չեղծուած պատկերը, օրէ օր, յամրաբար, կրծեց, փորեց, եղծեց Կոմիտասի բանական տաճարն ու խորանը... Աքսորի ճամփայէն իր Բանին դագաղը հետն էր բերեր...⁸³:

Չիթունու այս տողերն իր գրական ձիրքի վկայութիւնն են, որոնք նաեւ Կոմիտասի՝ հոգեկան հիւանդ լինել-չլինելու վերաբերեալ հատորների արժէք ունեն՝ իրենց բացառիկ սրտացաւութեամբ ու խորաթափանցութեամբ: Տեղին կը լինի յիշել նաեւ Շահան Շահնուրի դիպուկ բնութագիրը Կոմիտասի մասին որպէս եղեռնի զոհ. «Ան կ'ըլլայ մեծագոյնը, Ապրիլ 11ի մեր կորուստներուն»⁸⁴: Այս առիթով տեղին է տարակուսել, որ Մեծ Եղեռնի

⁸¹ Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, էջ 217-18:

⁸² Չիթունի, էջ 92-93:

⁸³ Անդ:

⁸⁴ Շահան Շահնուր, Ազգան Կոմիտաս եւ իբր յաւելագիր՝ Վաղը, Փարիզ, 1970, էջ 8:

100ամեակի օրերին Հայոց Եկեղեցին սրբադասեց մէկուկէս միլիոն բոլոր գոհերին, բացի Կոմիտասից, պատճառաբանելով, որ նրան հարկաւոր է առանձին սրբադասել, սակայն մինչ օրս դա տեղի չի ունեցել:

ՄԱՐԳԱՐԷԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱԶԳԱՅՈՒՄ

Կոմիտասը միաժամանակ այնքա՛ն ծրագրեր ունէր եւ այնպիսի՝ հսկայական խանդավառութեամբ էր ջանում իրագործել դրանք՝ կարծես կանխագգալով, որ իր կեանքը չի բաւականացնելու այդ բոլորը կեանքի կոչել. ինչպէս Յակոբ Ասատուրեանն է նկատել՝ «*Մարգարէական նախագագում մը կայ աճապարելու...*»⁸⁵, սակայն նրա գործունէութիւնն այնպէ՛ս վայրագ կերպով խաթարուեց, որ դրա շուրջ մտորելիս անհնար է զսպել դառն ափսոսանքի ու խոր կսկիծի զգացումը:

Կոմիտասն իրաւամբ համարում է մեծ ազգագրագէտ ու ժողովրդական երգերի հմուտ բանահաւաք-բանագէտ. նրա անվիճելի ծիրքերից էին երաժշտական բարձրագոյն ճաշակն ու հեռատես գիտնականին յատուկ լայն մտահորիզոնը. նա մշտապես բացառիկ նուիրումով ու նրբանկատ վերաբերմունք էր ցուցաբերում ժողովրդի բանաւոր ստեղծագործութեան հանդէպ:

Կոմիտասը հսկայական աւանդ ունի հայոց բազմազան գաւառների երաժշտական բանարուեստի ծայնագրման եւ ուսումնասիրման ասպարէզում. այդ ծաւալուն գործունէութեան մէջ ուրոյն տեղ են զբաղեցնում Վան-Վասպուրականի բանահիւսութեան բազմաթիւ ինքնատիպ նմուշները: Կոմիտասը բարձր էր դասում հմուտ բանասէր Չիթունու վաստակը. իր «Հայն ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն»⁸⁶ յօդուածում Կոմիտասը Չիթունուն յիշատակում է Գարեգին Սրուանձտեանցի, Գարեգին Յովսէփեանի, Աբեղեանի, Սարգիս Հայկունու, Ստեփան Կանայեանի եւ այլոց անունների շարքում՝ որպէս թանկագին հրատարակութիւնների հեղինակ⁸⁷:

Կոմիտասը ո՛չ միայն օտարներին ապացուցեց, որ հայն ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն, այլեւ մեզ՝ հայերիս աչքում բարձրացրեց մեր գեղջուկ երգ-եղանակների արժէքը. նա ժողովրդին վերադարձրեց ի՛ր իսկ ստեղծած երաժշտական բանահիւսութեան անգին գոհարները՝ մշակելով

⁸⁵ Յակոբ Ասատուրեան, *Կոմիտաս Վարդապետի հետը (հայ երգի արահետներով)*, Թեմըֆլայ, Նիու Ճըրզի, 1994:

⁸⁶ Կոմիտաս, *Յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ* (հաւաք.՝ Ռուբէն Թերլէմէզեան), Պետական հրատարակչութիւն, Երեւան, 1941, էջ 45-50. նաեւ՝ *Ազգայնամարտ*, Կ. Պոլիս, 1913, N 1316. նաեւ՝ Կոմիտաս, *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, գիրք Բ.*, Սարգիս Խաչենց – Փրինթինֆօ, Երեւան, 2007, էջ 85, 90:

⁸⁷ Անդ, էջ 47:

դրանք, ինչպես հմուտ վարպետն է յղկում գոհարն ու դարձնում անգին աղամանդ:

CREATIVE COLLABORATION BETWEEN KOMITAS AND TIGRAN CHITUNI

(Summary)

ARPY VARDUMYAN (avardumyan8@gmail.com)

The creative collaboration of Komitas and the famous ethnographer and folklorist Tigran Chituni was quite efficient. Already at their first meeting, in just two evenings, Komitas notated from Chituni's performances 50 melodies of Van folk songs, the words of which the latter had written down; however, having no musical education, he could not record their melodies.

Their second meeting took place only years later, after the outbreak of the First World War, in December 1914 in Constantinople, when, collaborating for a whole month, they recorded many of Van songs, including melodies of children's ethnic songs. Komitas processed and performed some of the best songs of Van-Vaspurakan many times in his many concerts, presenting them as valuable patterns of Armenian folklore.